DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

Юсубалиев И.К., Жолчиев С.Т.

КЫРГЫЗДАРДЫН КААДА УКУГУНДАГЫ СОТ ӨНДҮРҮШҮ

Юсубалиев И.К., Жолчиев С.Т.

СУДОПРОИЗВОДСТВО В ОБЫЧНОМ ПРАВЕ КЫРГЫЗОВ

I. Yusubaliev, S. Zholchiev

LEGAL PROCEEDINGS IN KYRGYZ CUSTOMARY LAW

УДК: 343.1

Бул макалада тарыхый-укуктук, тутумдук, салыштырмалуу-укуктук изилдөө ыкмалардын жардамы менен каралат, Кыргызстанда сот өндүрүшүнүн пайда болушу жана калыптанышы талданат. Октябрь революциясына чейинки кыргыздардын жалпы мыйзамындагы сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү каралып, анын калыптанышынын мүнөздүү белгилери жана өзгөчөлүктөрүнө карата позициялар чагылдырылган. Изилдөөнүн максаты - кыргыздардын каада-салт мыйзамдарына ылайык сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошондой эле анын өнүгүү эволюциясын жана мүнөздүү белгилерин изилдөө. Изилдөөнүн натыйжалары мамлекет жана укук теориясы жана тарыхы, жазык процесстери боюнча илимий изилдөөлөрдө, ошондой эле студенттерди окутууда колдонулушу мүмкүн.

***Негизги сөздөр:** жеке айыптоо, каада-салт укугу, кылмыш иши, процесси, жоопкер, доогер.*

В данной статье рассматриваются методы историко-правового, системного, сравнительно-правового исследования, анализируются возникновение и становление судопроизводства в Кыргызстане. Рассмотрены особенности судопроизводства в общем законодательстве кыргызов до Октябрьской революции, отражены позиции относительно характерных признаков и особенностей ее формирования. Цель исследования – определение особенностей судопроизводства в соответствии с традиционным законодательством кыргызов, а также изучение эволюции и характерных признаков его развития. Результаты исследования могут быть использованы в научных исследованиях по теории и истории государства и права, уголовным процессам, а также в обучении студентов.

***Ключевые слова:** частное обвинение, обычное право, уголовное судопроизводство, процесс, ответчик, истец.*

This article examines the methods of historical-legal, systemic, comparative-legal research, analyzes the emergence and formation of judicial proceedings in Kyrgyzstan. The features of judicial proceedings in the general legislation of the Kyrgyz people before the October Revolution are considered, positions on the characteristic features and features of its formation are reflected. The purpose of the study is to determine the features of judicial proceedings in accordance with the traditional legislation of the Kyrgyz people, as well as to study the evolution and characteristic features of its development. The results of the research can be used in scientific research on the theory and history of state and law, criminal proceedings, as well as in teaching students.

***Key words**: private prosecution, customary law, criminal proceedings, process, defendant, plaintiff.*

Кыргыз коомунда уруулук башкаруу болгон учурда, коомдогу тартипсиздик, кылмыштуулук, чыккынчылык сыяктуу иштердин алдын алуу үчүн уруу башчылары болгон бийлер өздөрүнүн сот иштерин орнотушкан, ал сот иштер үрп адат, каада салт укук-тарынын негизинде жүзөгө ашырылган.

Б.И. Борубашовдун жазуусу боюнча «Кыргыздардын каада укуктары ооз эки салта негизделген, ал муундан муунга өтүп келген» [1].

Бара-бара бул сот иши уруу башчылары болгон бийлердин административдик, саясий иштери менен бир катарда орун алган өзүнчө коомдогу стабилдүүлүктү сактоочу сот иши болуп калыптанган.

Биздин оюбузча сот ишмердүүлүгү коомчулукта кылмыш иштеринин пайда болуусунун негизинде ошол мезгилдеги уруу башчылары тартиптүүлүктү орнотуу максатында кылмыш-жазык сот иштерин калыптандырыша баштаган. Анткени, уруу же коом ичинде ар кандай тартип бузуулар маселен, киши өлтүрүү, уурдоо, карактоо ж.б.у.с. укук бузууларды алдын алуу, аларга карата чара колдонуу, тартип бузгандарды жазалоо бийлер сотторунун максатынын бири болгон.

Н.С. Турсунбаеванын ою боюнча «Кыргыздарда бий соттору өтө чоң ролду ойношкон, бир гана элдик институту катары эмес, коомдук-саясий көйгөйлөрдү жана ар кандай талаш-тартыш маселелерин чечишкен» [2].

Көпчүлүк бий соттору сот ишин жүзөгө ашырууда чечимди адилеттүү чыгарышкан эмес, алар материалдык баалуулукка, же ал адамдын даражасына карашып карапайым элдин укуктары корголбой калган.

Бирок алардын ичинде адилеттүү, тайманбас, баатыр бийлер да болгон. Кыргыздарда Кокон хандыгынын мезгилинде,казы соттору пайда болуп, алардын курамы ислам дининин өкүлдөрү молдолордон, муфтийлерден турган.

Казы соттору шарият мыйзамдарын жетекчиликке алып сот иштерин жүзөгө ашырышкан. Х.Сулайманова мындай деп белгилеген «Казы соттору шарият боюнча сот ишин эл алдында мечиттерде ачык кароосу керек, бирок көпчүлүк учурда казы соттору сот ишин үйлөрдө, базар күндөрү базарларда карашкан» [3].

С.К. Кожоналиевдин жазуусу боюнча, «Кыргызстандын Орусиянын курамына киришинде ири окуя болгон, ал кыргыз элинин материалдык жана рухий турмушунун өнүгүүсүнө да, андан ары тарыхый өркүндөөсүнө да прогрессивдүү роль ойногон» [4].

DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

Орусия империясына кошулгандан кийин кылмыш-жазык сот иштерин атайын түзүлгөн өзгөчө сот органдары жүзөгө ашырып, мурдагы эски сот тутуму бий, казы соттору акырындык менен жоюула баштаган.

Орус бийлиги эски сот тутумун узак мөөнөткө кармап турган, анын себеби жергиликтүү элдерде жаңы сот органдарынын иш алып баруусу татаал болгондуктан, өзгөчө оор кылмыш иштерин атайын түзүлгөн сотторго ал эми жеңил кылмыштарды бий жана казы сотторуна беришкен.

Убаккыттын өтүшү менен жаңы түзүлгөн сот тутуму алардын ишмердүүлүгү жергиликтүү тургундарга кеңири түшүндүрүлүп таратыла баштаган.

Укуктук кубулуштардын генезисин изилдөө азыркы юридикалык илимдин эң актуалдуу маселеси. Дал ушул генезис - укуктук чындыктын бардык түрлөрүнүн пайда болушу - коомдун укуктук турмушунун эң маанилүү аспектилерин ачып берет.

Белгилүү бир тарыхый зарылчылыкка карабастан, бул кубулуштар коомдук мамилелерди олуттуу жөнгө салуучу катары кызмат кылган.

Укуктук кубулуштардын маанилүү аспектилерин ачып берүү укук жана мамлекет жөнүндөгү окууларды толуктоого жана байытууга мүмкүндүк берет. Кыргыздардагы укуктук кубулуштардын булактарынын бири – каада-салт укугу.

Жогорудагы актуалдуулук көптөгөн ата мекендик изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынган. Мисалы, жаш изилдөөчүлөр Б.А. Жусупов, Ч. Кушбаков «кыргыз элинин жалпы мыйзамынын өзгөчөлүктөрүн, анын калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн генезисин изилдөө – Кыргызстандын заманбап теориясынын жана тарыхынын актуалдуу маселелеринин бири. Тарыхый, укуктук жана теориялык анализдердин негизинде илим айрым боштуктарды толтурат, ошону менен изилдөө чөйрөсүн кеңейтет» [5, 47-51-бб.].

Россия империясына киргенге чейин коомдук мамилелер жөнөкөй кыргыз мыйзамдары менен жөнгө салынган. Адаттык укукту ар тараптуу изилдөө бул илимий дагы, методикалык дагы эң татаал процесстердин бири. Биз кыргыздын адатта болгон сот өндүрүшүнүн айрым өзгөчөлүктөрүн гана чагылдырууга аракет кылабыз.

Адаттагы мыйзамдар боюнча сот өндүрүшүнүн айрым маселелерин С.М. Абрамзон, Ч. Валиханов, Г.Бардашев, Г.С. Загряжский, А.Г. Талызин, В.М. Плоский, ошондой эле ата мекендик изилдөөчүлөр С.К. Кожоналиев, Б.И. Бөрүбашев, Г.А. Мукамбаева, Ч. Арабаев жана башкалар.

Кыргыздардын коомдук турмушунун феодалдык-патриархалдык жолу укуктук кубулуштардын, анын ичинде каада-укуктун калыптанышына эбегейсиз зор таасирин тийгизген.

Кыргызстан Россия империясына кошулганга чейин, жогорку бийлик жогорку башкаруучуларга - «манап» жана «бий», ал эми өлкөнүн түштүгүнүн айрым жерлеринде «бекам», «датхам» таандык болгон. Бул күч мураска калган.

Манаптар, бийлер, бектер административдик гана эмес, соттук функцияларды да аткарышкан. Мамлекеттик атайын аппарат болгон эмес. Бул көрүнүш 1886-жылы «Түркстан аймагын башкаруу жөнүндө жобо» кабыл алынгандан кийин жоюлган [6, 494-б.].

Бул жобо кабыл алынгандан кийин, административдик бөлүштүрүү жалпы жана уруулук белгилер боюнча эмес, аймактык негизде жүргүзүлгөн.

Аймактын, аймактардын жана уездердин административдик бирдиктери падыша чиновниктери тарабынан башкарыла баштаган.

Уезддин губернаторлоруна эбегейсиз укуктар берилген, аларга административдик функциялар жана сот функциялары берилген.

XVIII кылымдын аягы - XIX кылымдын башына чейин сот иштери кыргыздардын каада-салт мыйзамдарына ылайык жүргүзүлүп келген. Ушул юридикалык процедуранын маанилүү белгиси - анын оозеки мүнөзү, эч кандай протоколдун формасынын жоктугу.

Административдик жана соттук функциялардын биригиши ата мекендик изилдөөчү М.Т. Айтбаев [7, 147-б.], ал мындай деп жазат: «Бий, өзүнө ишенимдүү жумшаган, уруунун, уруунун башында туруп, административдик, саясий, экономикалык жана акыры, сот милдеттерин аткарган».

Бийлер кылмыштар жана жосунсуз жоруктар жана жарандык талаш-тартыштар боюнча сот иштерин жүргүзүштү. Белгилей кетүүчү нерсе, кыргыздардын каада-салт мыйзамдарына ылайык, жарандык жана кылмыш мамилелеринин ортосунда так айырмачылык болгон эмес.

Соттук процесстин тараптары жоопкер жана доогер деп аталды. С.К. Кожоналиев, XIX кылымдын орто ченинде акыйкаттыкты жүзөгө ашыруу үчүн атайын орган - бийлер соту түзүлгөн. Советтик мезгилдеги көптөгөн изилдөөлөргө классикалык мамиле мүнөздүү. С.К. Кожоналиев, бийлер соту ар дайым феодалдардын таптык бийлигинин негизги органдарынын бири болгон жана анын негизги милдети кыргыздардын эмгекчи массаларынын каршылыгын басуу болгон [8, 10-б.].

Биздин оюбузча, бийлер соттору таптык мүнөзүнө жана патриархалдык-кландык түзүлүшүнө карабастан, тиешелүү мезгилдеги коомдук мамилелерди жөнгө салуучу кызматты аткарган.

Көптөгөн мамилелер уруу принциптерине негизделгендиктен, уруунун ичиндеги талаш-тартыштарды алардын бийлери чечип, өз кезегинде,

DOI:10.26104/NNTIK.2019.45.557

уруунун таасирдүү адамдарынын пикирин эске алышкан.

Эң оору ар башка уруулар менен уруулардын ортосундагы талаш-тартыш болгон. Мындай учурларда талашты чечүүнүн башка ыкмасы колдонулган - бийлердин курултайы.

Бийлердин курултайында бул иш ата-бабалардын - бийлердин, таасирдүү адамдардын жана туугандардын катышуусунда да каралды. Көбүнчө адилетсиз чечим өз ара карама-каршылыкты пайда кылган, бул барымтага байланыштуу.

Көчмөн элдердин укуктарына таандык, сотто иш козгоо жабырлануучунун же анын жакын туугандарынын же адвокаттарынын демилгеси менен башталган.

Далилдөө милдети доогерге жүктөлгөн. Андан далилдерди келтирүү талап кылынган.

Далилдердин негизги булактары жабырлануучунун өзүнүн, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, материалдык буюмдар болгон. Адамдын күнөөсү же күнөөсү жок экендигин аныктоодо «кумурска берк» деп аталган ант колдонулган.

Бардык сот чечимдери (өкүмдөрү) оозеки кабыл алынып, милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш болгон. Айрым аймактарда бийлер сотунун оозеки чечими бутакты эки бөлүккө бөлүп бекитилген.

Сот чечимдерин аткаруучу атайын органдар болгон эмес. Чечимдер айылдын же кландын таасирдүү адамдары тарабынан аткарылган.

Мындан тышкары, бийлер соту ар дайым коомдук мүнөздө болуп келгендигин белгилей кетүү керек, айрым учурларда ал адвокаттык кесипке жол берген. Бул фактылар көптөгөн архивдик материалдар менен тастыкталган [9, 506-б.].

Жогорудагы жагдайларды жалпылап, төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

- сот процесстери көптөгөн көчмөн цивилизацияларына мүнөздүү болгон каада-салттардын негизинде жүргүзүлгөн;
- адаттагы сот өндүрүшүндө атайын юстиция органдары болгон эмес;
- процесстин оозеки мүнөзү;
- укук бузууларды, кылмыштарды кыйноонун так чектөөсүнүн жоктугу;
- талаш-тартыштарды чечүүнүн уруулук мүнөзү;
- өз ара талаптардын мүлктүк мазмуну.

Адабияттар:

1. Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.): Историко-правовое исследование. - Б., 2009. - С. 96.
2. Турсунбаева Н.С. Институт суда биев и его роль в совершенствовании норм обычного права кыргызов. Вестник КРСУ. - 2014. - Том 14. - №6. - С. 154.
3. Сулайманова Х. Собрание сочинений. - Т.1. - Ташкент, 1967.
4. Кожоналиев К.С. Суд и уголовное обычное право киргизов до Октябрской революции. - Ф., 1963.
5. Жусупов Б.А., Кушбаков Ч. Некоторые демократические формы уголовного преследования в обычном праве кыргызов // Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по мат. XXVI междунар. науч.-практ. конф. № 10(60). - Новосибирск: СибАК, 2016. - С. 47-51.
6. Положение об управлении Туркестанского края 2 июня 1886 г Древний мир права казахов Материалы, документы и исследования -Т 5 - Алматы, 2005. - С. 494.
7. Айтбаев М.Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XVIII и начале XIX. Фрунзе.1962. с 147
8. Кожоналиев С.К. Суд и обычное уголовное право киргизов» 1963. - С. 10.
9. Рукописный фонд института Философии и права АН Казахской ССР №13. - С. 506.
10. Баетов А. Внешняя безопасность государства: историко-правовой анализ развития практики и уголовного законодательства СССР. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2015. №. 2. С. 207-210.